hereniging en harmonie. Dat Griekenland vliegt de Alpen over en ziet zijn heilsverwezenlijking onder het juichen van den Arend...

"Er ruft es laut,
Der Jugendliche nach Germania schauend :
Du bist es, auserwählt
Alliebend, und ein schweres Glück
Bist du zu tragen stark geworden

"Alliebend" en "ein schweres Glück" zijn toverwoorden. Zij voorspellen het wereldideaal : waarin alles, wat bemind kan worden, ook bemind wordt, en al, wat schoon is in de natuur, samensmelt in harmonies en de trouwe kracht van een sterk volk bezegelt het met zijn wil en offer om in die schoone natuur gelukkig te zijn." (48)

Met deze laatste gedachte is Verschaeve waar hij uiteindelijk komen wil, Germanië ! Griekenland zelf was een te glanzend, te licht geluk, het was al te zeer door het kunstlicht van het humanisme beschenen, dus te onwezenlijk uit het hoofd geboren, het echte kon immers maar "ein Schweres" zijn. De Griekse mens bleek voor Verschaeve niet wezensgelijk met zijn land. Zuiver staan in de oorlog, de maagdelijke soldaat zijn, held zijn, is een sterk stuk, een gave natuurdeugd. Het ijzer heeft een smidsevuur nodig om blijvende sterkte krijgen, het zware eist de sterke. Gelukkig is er dan ook Germanië, het voorbeschikte land om Griekenland te doen herboren worden; het heeft ijzer en vuur, hardheid en hartstocht. Het ideaal rust slechts veilig in de hand van de held. Verschaeve : *"Welke dithyrambische gloed zou Hölderlin in vlam zetten op dezen zijn honderdsten sterfdag, zag hij nu zijn volk 't heldendom zelf als ideaal beleven? Dat de Orde der Natuur; dat Griekenland er komt, ware hem zingende zekerheid !"*(49)

Verschaeve : *"En Vlaanderen droomt eeuwen al wat Hölderlin dichtte : een wereld waarin 't vrij en vol leven kan, een land, een leven, een lot volgens zijn natuur. Dit, zijn heil, dichtte het door al zijn dichters. 't Hoopt dat Duitschland hem Diotima's profetie toesturen mag : 'die dichterischen Tage keimen dir schon !' 't Gedicht wordt waarheid."*(50)

Prof. L. Verbeeck maakte in zijn bijdrage *Verschaeve over Friederich Hölderlin* in het Verschaeviana Jaarboek 1990-1991 brandhout van Verschaeves lezing. Het was Hölderlin volgens Verbeeck helemaal niet te doen om een heropstanding van het Griekse ideaal op Duitse bodem. Indien de term Germanië bij hem al een politieke konnotatie had, stond die eerder in betrekking met de verwachting van een demokratisch bestel zoals die door de Franse Revolutie bij velen van zijn generatiegenoten was gewekt.

Verbeeck was dan ook de mening toegedaan dat de dichter door o.a. Verschaeve ten onrechte visioenen werden opgedrongen die daarenboven hoogst on-hölderliniaans aandeden. Nog volgens Verbeeck betekende Griekenland voor Hölderlin weliswaar de orde van de natuur, maar zag de dichter meteen ook het gevaar van het Griekse ideaal : de pool van de kultuur die op bezinning en reflektie berust. In die benadering was voor Hölderlin de natuur, hoezeer daarin ook goddelijke krachten werkzaam zijn, niet een laatste gegeven, maar juist het uitgangspunt van het proces van kultuurvorming. Prof. Verbeeck onderstreepte dat voor Hölderlin de figuur van de dichter niet samenvalt met die van de held en las in de hymne *Germanien* juist het door een jolige vrouw gesymbolizeerde visioen van verzoening tussen de volkeren en niet de krijgshaftige teneur die Verschaeve erin onderkende.(51)

De literatuurkriticus Albert Westerlinck (pseudoniem van Prof. Dr. José Aerts) benaderde Hölderlin in zijn *Mens en grens. Over het mensbeeld in de moderne Europese literatuur* [1972] minder polemisch. Westerlinck beklemtoonde dat sinds de paradijsdroom in *Hyperion* de tegenstelling van het mythische paradijsverlangen met de menselijke verlorenheid een van de meest verspreide thema's in de moderne poëzie. In tientallen variaties kan men de paradijsmythe, droombeeld van ideale harmonie en verwereldlijkte versie van het bijbelverhaal, bij de moderne schrijvers aantreffen. Het romantische heimwee naar oorspronkelijkheid, in regressieve richting, komt ook tot uiting in het veelgebruikte motief van de "adamische" mens, want de Adam der onschuld was in zijn maagdelijk heelal een zalig-harmonische mens alvorens de geest in hem ontwaakte, die hem tot zelfonderzoek en zelfsplitsing dreef, en het vlees in hem opstond tegen de ziel.(52)

Is Verschaeve "als rugwaarts gekeerde profeet" dan toch niet zo origineel ?

Bij Heidegger was reeds in 1935 een bewustzijnsverruiming ingetreden t.o.v. het nationaalsocialisme, dat zijn beste krachten opofferde aan de *"troosteloze razernij van ontketende techniek en grenzeloze organisatie van de normale mens"*. Een ontgoochelde en ietwat uitgebluste Verschaeve zou zich pas herpositioneren t.o.v. het nationaal-socialisme tijdens zijn ballingschap in de pastorie van Solbad Hall bij de gastvrije deken, Mgr. Heinrich Heidegger. Alweer Heidegger... een vreemde naam die blijkbaar nieuwe inzichten en vergezichten brengt...

Kurt RAVYTS

(48)
Cyriel Verschaeve, *Eeuwige Gestalten. Bij vijf Gedenkdagen*, Zeemeeuw, Brugge, 1944, pag. 76-77.

(49)
Ibid.

(50)
Cyriel Verschaeve, *op. cit.*, pag. 77-78.

(51)
L. Verbeeck, *op. cit.*, pag. 135-136.

(52)
Albert Westerlinck, *Mens en grens*, Orion, Brugge, 1972, pag. 130-131.

Reizen naar het Dal van de Dood

De dood bij onze voorouders

Houtsnede van Clare Leighton.

"Hogni's grootmoedige vader,
rijk aan durvende daden,
hij die schitterend slag leverde,
overal wonden uitdelend,
verklaarde dat hij
er de voorkeur aan gaf,
Oh stok van val-Freyja, (1)
eerder met de helm
in de strijd te sterven
dan zich gevangen te geven."
[Njal's Saga, Hfst. 78] (2)

Eén van de fundamenteelste aspekten van de Noord-Europese religie enerzijds, en in breder perspektief van de Indo-Europese religieuze beeldvorming anderzijds, is ongetwijfeld haar ingesteldheid tegenover hetgeen we kortweg de "dood" noemen. Naar aanleiding van een studie hierover door de Franse auteur Régis Boyer (3) willen we hierop dieper ingaan, mede omdat er in bepaalde kringen duidelijk een nood bestaat om religieus te herbronnen en ze hiervoor bij onze voorouders te rade te gaan.

In deze kringen blijkt men, vermoedelijk onder invloed van pseudo-religieuze bewegingen als theosofen, antroposofen, new-agers en "pan-Ariërs", nogal onzorgvuldig om te springen met woorden als metamorfose (4), transmigratie (5), metempsychose (6), reïnkarnatie (7). Als gevolg van het niet bestuderen van de eerste bronnen, meent men aan de oude volkeren, zoals de Germanen, alles te mogen toeschrijven wat in modernistisch verwarde geesten als "universeel" aanvaard wordt. Hiervoor valt men geregeld terug op vermeende serieuze studies, of in het slechtste geval laat men zich inspireren door een "mond-aan-mond" inwijding, liefst in zo duister mogelijke termen gesteld, al staan deze verborgen theoriën en fabelachtige hypothesen dan ook in gemakkelijk te verkrijgen boekjes vrij te lezen (8). Zó geheim zijn ze dus ook weer niet !

(1)
"Stok van val-Freyja" is een *kenning* (spreuk met mythische inhoud) die zoveel betekent als "strijder van Freyja". "Val-Freyja" valt uiteen in twee delen, "val" – hetgeen *dood* betekent, zeg maar gevallene – en "Freyja" – de Godin die volgens een Eddalied (Gylfaginning) de helft van de gevallen strijders toegewezen krijgt. De andere helft kwam Odin toe. Zie hiervoor S. Sturluson, *The Prose Edda*, University of California Press, Berkeley, 1954, pag. 53.

(2)
Njal's Saga, vert. Magnus Magnusson en Hermann Palsson, Penguin Books, Middlesex, 1960, pag. 173.

(3)
R. Boyer , *La Mort chez les anciens Scandinaves*, Les Belles Lettres, Paris, 1994, 241 pag.

(4)
Het aannemen van een andere gedaante. Dit betekent dat de eigen gedaante verwisseld wordt voor een andere gedaante, de persoon blijft dezelfde. Voorbeeld : man wordt kind. De man is verdwenen, het kind is in de plaats gekomen. De innerlijke mens is dezelfde gebleven.

(5)
Zielsverhuizing, d.w.z. dat in dit leven, veelal in toestand van slaap of lethargie, de ziel het bestaande lichaam verlaat om in een andere (fysische of soms ook spirituele) vorm intrek te nemen, met het oog op het later – als de opdracht vervuld is – terugkeren naar het oorspronkelijke lichaam.

(6)
Eveneens zielsverhuizing, maar met blijvende gevolgen, d.w.z. de ziel verlaat definitief het lichaam en neemt intrek in een ander lichaam. Het oorspronkelijke lichaam wordt als gevolg hiervan dood bevonden. Dit noemt men de dolende zielen, dolend van het ene naar het andere omhulsel.

(7)
Reïnkarnatie betekent letterlijk "terug vleeswording", dus "wedergeboorte". D.w.z. dat iemand sterft, en dat zijn ziel gedurende een bepaalde periode na de dood "ergens" verblijft in afwachting van een nieuwe geboorte in een aards lichaam.

(8)
Het betreft hier allerlei schoolse opvattingen zoals de stadia (levens) die een mens moet doorlopen om volleerd te worden; doet hij slecht dan komt hij in een lagere vorm terug (dier, plant,...), doet hij goed dan wacht hem een hogere bestemming (engel,...). Iets fabelachtiger : de zonnemens blijft in leven zolang hij zonne-energie via zijn kruinvlecht weet op te vangen en via deze kruinvlecht (een soort buitenaardse antenne) kan hij signalen van zijn voorouders uit het universum (astronauten) ontvangen. Om maar te zwijgen over de spiritistische theoriën van Allan Kardec die van de oude wetenschap der theürgie een karikatuur heeft gemaakt. De hier aangehaalde voorbeelden zijn verre van fiktief en worden als zoete broodjes geslikt door spiritueel "lege" mensen die zoekende zijn.

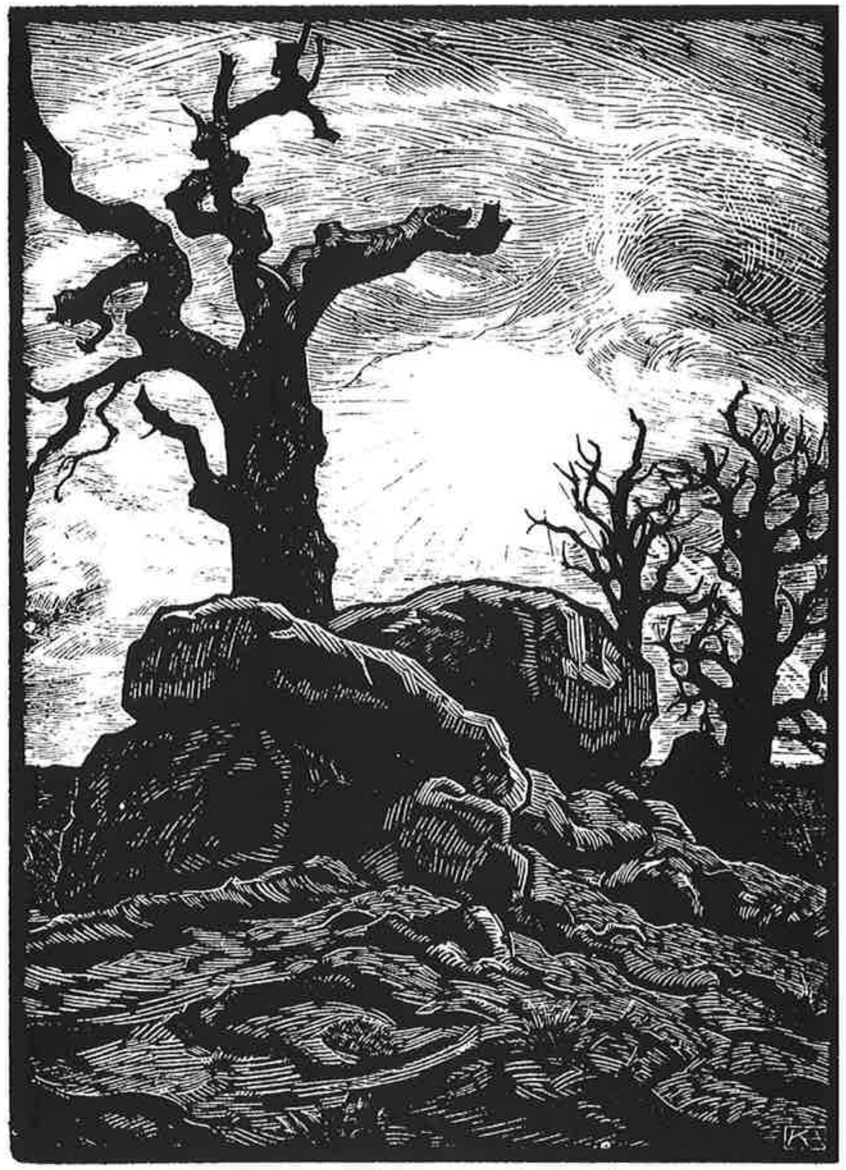

Hunebed van Klein-Görnow. Houtsnede van Karl Hennemann.

De voornaamste vindplaatsen in de Lage Landen zijn de provincie Drente, Wéris, Diekirch en Walbillig waar ze vrijwel ongeschonden zijn blijven staan. Brokstukken vinden we (maar sommigen zijn inmiddels reeds verdwenen) in Asse, Tervuren, Bellignies, Hamel, Camerijk, Fresnicourt, Bleid, Bohan, Forrières, Chassepierre, Hargimont, Heyd, Jambes, Jemelle, Membre, Ronse, Sinsin, Solwaster, Tillet, Trie-Château en Virginal sur Samme. ([13]) Over sommige bestaat onzekerheid.

Waarom de volksmond het nu heeft over *hunebedden* blijft twijfelachtig. Ook in de 17de eeuw werd hier druk over gedebatteerd. Dominee-medicus Johan Picardt uit Coevorden schreef hierover in 1660 in zijn boek *Korte beschrijving van eenige Vergetene en verborgene Antiquiteiten der Provincien en landen gelegen tusschen de Noordzee, de Yssel-Emse en Lippe* dat hij de hunebedden wetenschappelijk onderzocht had en dat deze bouwsels het werk waren van... *"grauwsame, Barbarisch en wreede Reusen, Huynen, Giganten, kinderen Erakim, Emin, Nephilim, Rephaim, menschen van grouwelijcke statuer, groote krachten en beestelijcke wreetheydt, die God noch menschen gevreest hebben, maar geacht werden geboren te zijn tot verder des menschelijcken geslachts. Deze monstrueuze Reusen zijn in deze landen gekomen uit Gothia, Sweden, Noorwegen, Helsingen, Finmarken, Biarmia, Schricksinnia, Dennemarken, alle welcke in de woeste Noorsche landen gekomen zijn uit Asia, uit het land van Canaan..."*, voorwaar een kommentaar een dominee waardig !

Dat deze konfuse ideeën zelfs de wetenschappelijke wereld hebben aangestoken is des te kwalijker, omdat hierdoor ieder rechtgeaarde poging om klaar te scheppen in deze materie van meet af aan de grond wordt ingeboord. ([9]) Een aflijning van begrippen en van gebruiken, denkvormen, metafysische koncepten, lijkt me dus aangewezen.

OVER STEENGRAVEN EN AANVERWANTE

Laat ons systematisch enkele van de vormen en denkbeelden overlopen die bij de Germanen in voege waren. Beginnen we vooreerst bij de uiterlijke kenmerken. Uit de jonge steentijd dateren bij ons enkele megalitische bouwwerken ([10]), vermoedelijk toe te schrijven aan het zgn. trechterbekervolk. ([11]) In de volksmond worden deze stenen monumenten *hunebedden* genoemd, hetgeen overeenkomt met de benamingen die hen in andere gebieden te beurt vallen. ([12]) Het betreft hier dolmen, d.w.z. steengraven opgebouwd als tafels.

Als bewijs voor zijn theorie over de reuzen voerde hij de bijbelteksten *Genesis* 6:4 en *Numeri* 13:33 aan. De afkomst van de Hunnen, sluit Picardt evenwel uit : *"...'t Is een oudt Erfgeruchte dat de Hunnen dit Huys gebouwt hebben : maer wie sijn des gheweest : niet de Hunnen, maer Hunen, Huynen, dat sijn volgens onse oude landts-sprake Reusen..."*. Nochtans was in die tijd niet iedereen akkoord met wat Picardt schreef. We laten enkele tegenstanders aan het woord : *"...Groote Grafsteden, of Grafsteenen, geeven geen bewijs dat'er groote lichaamen, veel min lichaamen van Reusen, begraaven leggen. Groote Grafsteden zijn doorgaans een teeken dat'er luiden van aanzien of magt, of die het verdient hebben, begraaven zijn..."* en dezelfde schrijver verklaart dan ook de naam als volgt : *"... Maar derwijl Hunne noch op sommige plaatzen hier omstreeks een dood lichaam beteekent, en Huinekleed voor een waade of doodskleed genomen wordt; zoo zouw ik al andere bewijzen moeten zien om de gemelde Hunnen voor de oudste inwoners van dit landschap te erkennen..."*.

(9)
Boyer meent dat de Germaanse mens ten allen tijde met de doden in kontakt kon komen, zo onder meer door de "reïnkarnaties" (pag. 227). Ik daag hem uit om mij de passages te wijzen waar in de oud-Germaanse traditie ook maar enigszins sprake zou kunnen zijn van reïnkarnatie. Voor zover ik mij de bronnen goed herinner, vinden we enkel *draugar* die terugkeren, en dat is in hun eigen "fysieke" niet ontbonden gestalte.

(10)
Het woord "megalieten" is afkomstig uit het Grieks : *"mega"* (groot) en *"lithos"* (steen), grote stenen dus.

Een andere onderzoeker merkte spitsvondig op : *"...als Dodengod wordt Wodan ook wel Henn genoemd. Henne komt ook voor in hennekleed (doodskleed) en hennebed of hunebed..."*. Hierbij dient men ook de personifikatie van de dood in ogenschouw te nemen, nl. magere Hein, of met de woorden van de auteur : *"...Een Oudgermaanse Dodengod, wiens naam in het Angelsaksisch en Oudfries Henna geweest moet zijn (een begraafplaats is in het Oudduits Hennadotte)..."*. ([14])

Wat er ook van zij, wat het woord "hunebed" ook betekende, vast staat dat er waarde gehecht werd aan de oriëntatie van de monumenten : ze waren oost-west gericht en de kelder was naar de opkomende zon georiënteerd, net zoals de middeleeuwse kerken. De toegang bevond zich aan de zuidzijde. Sommige geleerden nemen dan ook aan dat de zonnekultus een zekere rol bij het begrafenisritueel speelde. Maar het is misschien ook mogelijk dat het hunebed het dodenrijk verbeeldt en dat dit dodenrijk in het noorden werd gedacht – zoals later bij de Germanen het geval was. De dode komt dan uit het lichte dagleven om de reis naar het donkere noordrijk van de dood aan te vangen.

Maar goed, spekulaties alom. Feit is, dat er geloof gehecht werd aan een zekere kontinuïteit van dit leven, nadat men door de poort van de dood getreden was. Wat hadden anders de vele voedselgiften en talloze grafgiften voor zin ? Daaruit volgt dan weer dat dit volk het leven van de "dode" lijfelijk dacht, want dergelijke giften sieren enkel fysische personen.

Een andere vraag is dan weer waarom uitgerekend zo'n zware blokken versleept moesten worden. De bouwprestatie moet enorm geweest zijn ! Dat vindt, zo meent De Vries, vermoedelijk zijn verklaring in het feit dat de bouwwerken dienst moesten doen niet voor één enkel individu, maar voor ganse generaties van de grootfamilie. De individuele graven zijn van een latere datum en treden slechts druppelsgewijze in vanaf Midden- en West-Jutland. ([15]) In ieder geval moeten ze ook voor de levenden waarde gehad hebben want het waren heilige plaatsen waar er – althans door de daarop volgende overheersende stammen – recht gesproken werd en belangrijke besluiten getroffen werden door de vooraanstaanden *(godi, gedja, lögsmadr).*

Vermoedelijk dacht men dat bij een rechtspraak de voorvaderen daadwerkelijk aanwezig waren. Maar de zware stenen doen ons ook denken aan een versterking, een soort gevangenis ! De dode opgesloten in zijn graf ! Dat deze gedachte niet zo absurd is bewijzen de vele gebonden lijken en sommige waarvan de voeten afgehakt zijn.

De angst voor de terugkeer van de dode, daadwerkelijk reëel, d.w.z. met zijn fysiek lichaam, was een gegeven waarmee men rekening hield. In ieder geval is dat aspekt later ook bij de Germanen blijven verder leven. We komen hierop terug. Tegen een dergelijke verklaring spreken dan weer de talrijke openingen in de graven, waarlangs het de dode mogelijk moet geweest zijn te "ontsnappen".

Benevens hun funktie als huizen voor de doden, hebben de dolmen paradoxaal genoeg ook nog een konnotatie met de geboorte. In diverse streken zoals Bergum in Friesland haalden ouders, zo beweerde men, hun kinderen daarvandaan. Men sprak dan ook van de zgn. *"poppensteen"*. Zieke kinderen placht men een dolmen binnen te sturen om hem er nadien terug uit te voorschijn laten treden. Eliade heeft aangetoond dat het hier om een terugkeer naar de moederschoot betreft, een *regressus ad uterum*, om nadien "gezond" herschapen te worden. Het is een typisch verschijnsel dat voornamelijk bij medicinale praktijken en inwijdingsrituelen van archaïsche volkeren plaatsvindt. ([16]) Kenmerkend is evenwel dat dit gebruik met leven, dood en herleving te maken heeft, alsof de voorvaderen hen de kracht daartoe verleenden.

Hoe we de post-mortemgedachte van dit trechterbekervolk moeten inschatten, is moeilijk met zekerheid vast te leggen. Er bestaan dan ook vele, elkaar soms tegensprekende, meningen over. In ieder geval werden de graven door latere christelijke zieleknijpers steeds weer in een eng daglicht gesteld – het ging tenslotte over heidense cultusplaatsen. Volgens Bonifacius gebeurden nabij de hunebedden vreselijke dingen waarin de duivel de hand had. Trouwens, de hellevorst zou er zijn nakroost verwekken. Van-

(11)
Het "trechterbekervolk", of de zgn. *"campignianen"* (van Campigny, een distrikt van Blangy-sur-Bresle in Seine-Maritime), zette zich in Frankrijk neer tussen 6000 en 3000 v.o.j. en verspreidde zich van daaruit over onze streken. Onze megalieten dateren dan ook van omstreeks 2500 v.o.j. (bv. de dolmen uit Midlaren). Zie hiervoor L.-R. Nougier, *Prehistoric Archeology*, in *Larousse Encyclopedia of Archeology*, Hamlyn, London, 1983, pag. 156-157.

(12)
De Vries maakt melding van Deens *"jættestuer"*, Zweeds *"jättestugor"*, en *"gånggrifter"*. (J. de Vries , *Germanische Religionsgeschichte*, band I, Verlag Walter de Gruyter, Berlin, 1970, pag. 87).

(13)
Zie J.R. Mertens , e.a., *De verborgen Schatten in België van de prehistorie tot en met het Romeins tijdperk*, De Rouck, Brussel, 1984.
L.I. Van Heemskerck Düker , *Wat Aarde Bewaarde. Vondsten uit onze vroegste geschiedenis*, Hamer, z.j.,Den Haag.

(14)
De geciteerde passages werden vermeld in H.J. Verweyen , *De Begrafenisgebruiken en -tradities van ons volk*, in *Mjöllnir*, ODEW, Koekelare, 1985³.

(15)
J. de Vries, *op. cit.*, pag. 92-93.

(16)
Mircea Eliade, *La Nostalgie des Origines*, Gallimard, Paris, 1971, pag. 208-210.

Steengraf van Lonvitz op het eiland Rügen. Houtsnede van Haye W. Hansen.

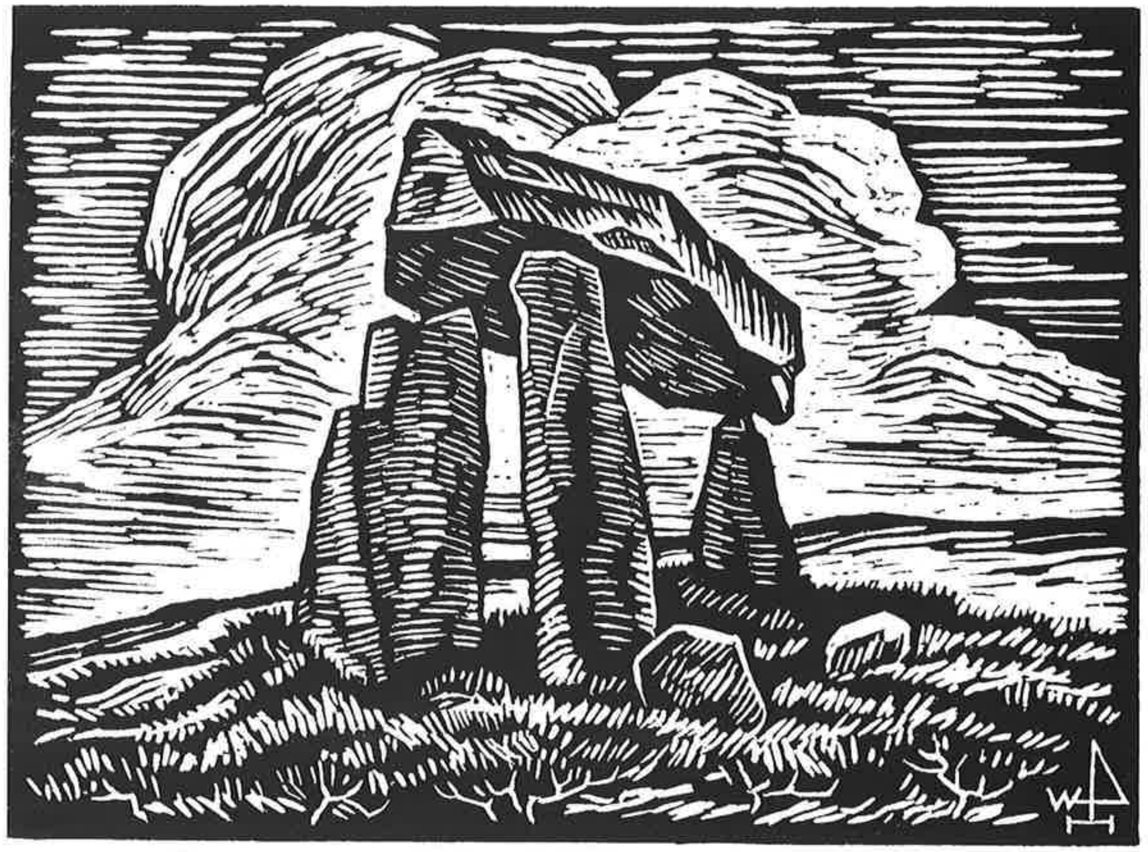

Dolmen van Legananny, Ierland. Houtsnede van Haye W. Hansen.

daar dat ook tal van hunebedden in sagen en legenden verketterd werden tot "duivelskot", "duivelseers" (Drente) of "duivelsbed", "duivelsgat" (Weris). ([17])

Vandaag vinden we in de Lage Landen nog de meeste hunebedden in het Oosten van Nederland, waar ze onder bescherming staan. In de 17de eeuw kreeg de mens belangstelling voor deze grafkelders, maar dat kwam niet altijd ten goede aan de bewaring van de monumenten. Men ontdekte dat men de stenen kon gebruiken... ondanks de verbodsbepalingen, waarvan de oudste reeds uit 1731 dateert. Pas in het begin van deze eeuw werden de hunebedden voorwerp van wetenschappelijke studie en begon men aan de restauratie en konservering. ([18])

BEGRAFENISGEWOONTEN

In zijn studie is het er Boyer niet zozeer om te doen de begrafenisgebruiken van onze voorouders te beschrijven, al komt dat ook wel ter sprake, maar veeleer om de levensvisie van de Germanen in een louter dualistisch kader te dringen. Hij vertrekt hierbij ogenschijnlijk vanuit de *Kulturkreislehre* ([19]) en onderscheidt de vóór-Indo-Europese bevolkingslaag die vreedzaam zou geweest zijn en er een eerder chtonische cultus op nahield, en daarnaast de Indo-Europese bevolkingslaag die voornamelijk gekenmerkt was door een strijderskultuur. Daaruit zouden dan de verschillen voortvloeien tussen enerzijds begraven, anderzijds verassen; tussen enerzijds Hel, anderzijds Walhalla; tussen enerzijds Wanen, anderzijds Asen... ([20])

Al lijkt Boyers theorie gegrond, en wil hij hiermee Dumézils trifunktionaliteit afzwakken, toch schijnt het mij dat hij al te gemakkelijk dualiteiten benut en misbruikt die inherent zijn aan een religieus systeem zoals dat sinds de Indo-Europese aanvangstijd in voege was bij alle Indo-Europese volkeren, zo onder meer de tweedeling van de dodenverblijfplaats, de oppositie tussen twee bevolkingsgroepen (die zich naderhand verzoenen), enz...

Wat het onderscheid begraving-lijkverbranding betreft, wijst De Vries erop dat sinds de Bronstijd (rond 1500 v.o.j.) de lijkverbranding het begraven van de dode vervangt en dat bij álle Indo-Europese volkeren. Dat betekent dus dat ook de Indo-Europese volkeren aanvankelijk het begraven kenden, en dat met het belang van de smeedkunst in wezen ook het belang van de verbranding is toegenomen. En wat meer is, begraven en lijkverbranding bleef tijdens de geschiedenis naast elkaar bestaan. De kultuurgedragingen van het bandkeramiekvolk ([21]) blijken evenwel niet veranderd te zijn, hetgeen vermoedelijk erop wijst dat er zich geen noemenswaardige veranderingen in de beeldvorming hebben voorgedaan. Dat het ene gebruik specifiek voor strijders, het andere voor boeren zou zijn, klopt niet. Bepaalde strijders werden, zoals gebruikelijk was in de Bronstijd, in een stenen

(17)
Zie hiervoor het vlot werkje van de gebroeders Brou, *Nos pierres et leurs légendes*, Ed. Techniques et Scientifiques, Bruxelles, 1979, 223 pag.

(18)
H.J. Verweyen, *op. cit.*, pag. 30.

(19)
De *Kulturkreislehre* is de godsdienstwetenschappelijke stroming die meende dat de verschillende religieuze visies het gevolg zijn en beïnvloed worden door de manier van leven en de behoeften van de archaïsch-primitieve mens : zo onderscheidde ze de plukkers-jagers, agrarische volkeren, beeldende volkeren, schrijvende volkeren... Daaruit ontstonden dan nomaden-, strijders-, boeren- en theokratietypes van mythen die door hun verbindingen tot nieuwere inzichten kwamen. Grote vertegenwoordigers van deze kultuurkringtheorie waren pater W. Schmidt, Frobenius, Graebner, Boas. Het belangrijkste werk in deze richting is evenwel Schmidts twaalfdelige studie *Der Ursprung der Gottesidee, eine historisch-kritische und positive Studie*, Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, Münster i.W., 1949-1957.

(20)
R. Boyer, *op. cit.*, pag. 65-66.

(21)
Het volk waarin zich voor het eerst de verbranding manifesteerde. Uit dat volk zijn de Illyriërs voortgekomen.

kist in een kunstmatige heuvel (*tumulus*) begraven en sommige boeren werden verast. Als voorbeeld van een strijder in een tumulus nemen we een citaat uit de Edda, m.n. uit de *Hervararsaga* :

"Na een bitter gevecht zijn de twaalf zonen van Arngrim gesneuveld en naar heidense zede zijn grafheuvels over hun lijken opgericht. De heuvels liggen op het eiland, waar zij gevallen waren, het Deense eiland Samsö in het noorden van de Grote Belt. De oudste van de broeders, Angatyr, had het erfzwaard Tyrfing met zich in de heuvel laten begraven. Als enig kind had hij een dochter nagelaten, die Herwor heette." Zij zou de gesneuvelde broers in hun graf wekken om het zwaard terug te krijgen. ([22]) *"Waak, Angatyr ! U wekt nu Herwor, de enige dochter van u en Tofa; reik uit de heuvel het harde zwaard, dat de dwergen smeedden voor Swaflami."* ([23])

Voor het feit dat de begrafenisgewoonten niet veranderd waren, spreekt zonder meer het gebruik om de urne in een tumulus bij te zetten en er eveneens de grafgiften bij te voegen. Het verbranden zou om praktische redenen plaatsgevonden hebben. Wat er ook van zij, onze voorouders onderscheidden niet strikt "begraven" en "kremeren", temeer beide gegevens bij één en dezelfde dode ook toegepast konden worden. Het is verschillende archeologen opgevallen dat de dode eerst in een graf gelegd werd en daarenboven erin verbrand werd. Er zijn dus verschillende mogelijkheden. In ieder geval komen we nu reeds een stuk dichter bij de Germaanse begrafenisrituelen.

De oudste vormen van grafheuvelbijzetting blijken in een boomkist plaatgevonden te hebben. Met behulp van vuur werd de boom uitgehold en dan in de lengte doorgekliefd. Na de dode er in "embryonale houding" ingeplaatst te hebben, werd het geheel terug gedicht met hars. De "foetushouding" is bevreemdend omdat ze doet denken aan de houding van een kind in de moederschoot, waarna men ook een geboorte verwacht. Geloofden onze voorouders aan een wedergeboorte ? Nergens vinden we hiervan bewijzen en het is dan ook gevaarlijk een dergelijke stelling te poneren. In ieder geval herinnert deze vorm aan het voortkomen van de mens uit een boomstronk, zoals verhaald in *Völuspá* 10 ([24]), of aan het overleven van de mens na de *ragnarök* (Godenschemering) door het zich verbergen in de kosmische boom, zoals de proza-Edda mooi bericht. ([25]) In dit verband is het geloof aan de geboorte van kinderen uit een holle eik of een kool typerend. Maar of we beide voorstellingen (van dood en van leven) met elkaar in overeenstemming mogen brengen, blijft twijfelachtig.

DODENHUISJES

In verscheidene grafheuvels zijn ook sporen gevonden van "dodenhuisjes". Dat zijn kleine, zadeldakvormige bouwsels die de periode tussen het begraven en het sluiten van het graf overbrugden. Meestal werden ze voor het sluiten van de heuvel afgebroken en verbrand. Daar er sporen zijn gevonden van voedsel, neemt men aan dat de huisjes dienst deden tijdens rituele plechtigheden, waaronder de rouwmaaltijd, en dat na beëindiging van deze rituelen het graf werd gesloten. Op deze "rouw"-maaltijd – voor zover dat de gepaste term is – komen we nog terug.

In Nederland heeft men de kontoeren van enkele van zo'n huisjes gevonden : uit de profielen was op te maken dat de wanden ervan uit planken hebben bestaan. De afmetingen moeten ongeveer 1,10 x 2,35 m bedragen hebben, met een nok van ongeveer 80 cm. In vorm en afmetingen komen zij overeen met de, heden gebruikelijke, huisjes op de begraafplaatsen. Als verklaring van dit gebruik meent men dat onze voorouders het graf als een woning van de dode beschouwden en dat deze woning, zolang ze nog niet gesloten is, gedekt moet zijn met een dak, ter bescherming van invloeden van buitenaf. Dat deze invloeden reëel waren, blijkt uit het feit dat in latere tijden de runenstenen, die op de graven werden opgericht, tal van magische formules bevatten ter bescherming van de dode, en dat de runentekst in bepaalde gevallen gericht was naar de dode, dus niet naar de buitenwereld.

Een voorbeeld hiervan is de runensteen van Eggjum. De Vries schrijft hierover het volgende : *"De woorden (op de runensteen) kan men als volgt weergeven : 'De steen is niet door de zon getroffen, noch met een mes besneden; laat niemand hem ontbloot opstellen en laten de mensen die in nood geraakt en verdwaald zijn hem niet weghalen.' Het is duidelijk dat hiermee enerzijds iets wordt meegedeeld betreffende de wijze waarop de inskriptie tot stand kwam, anderzijds een verbod stelt tegenover mogelijke grafschenners. Wij hebben iets dergelijks al vastgesteld bij de inskripties van Björketorp en Stentoften en kunnen op grond daarvan reeds vermoeden dat hier magie in het spel is. De runen werden geritst, zodat geen zon ze kon beschijnen. Was het dan een werk van de duisternis ? Wij moeten bedenken dat de inskriptie voor een graf bedoeld was en dat de dodenwereld nu eenmaal het rijk is, waarin geen zonnestraal kan doordringen. Wie met de machten van de dood wil werken, dient daartoe een donkere nacht uit te kiezen; in het holst van de nacht is het dat de tovenaar in latere tijd op het*

(22)
Volgens de Keltische, Germaanse, Skythische, Iraanse en Indische traditie is het zwaard veelal de uitdrukking van de koninklijke soevereiniteit en het bezit meestal magische krachten die door de Goden (of door aangestelden van de Goden, bv. dwergen die de magische kunst beheersen) erin gelegd zijn. Zie hiervoor G. Dumézil, *Romans de Scythie et d'alentour*, Payot, Paris, 1986, en meer specifiek de hoofdstukken *"Batraz, l'Epée et le Bûcher"*, en *"Attila et l'Epée de Mars"*.

(23)
Edda, vert. J. de Vries, Ankh Hermes, Deventer, 1978, pag. 286-287.

(24)
Het betreft hier de figuren *Ask* (es) en *Embla* (een slingerplant, waarschijnlijk wijnrank).

(25)
De namen van deze twee mensen zijn sprekend : *Líf* (Leven) en *Lífprasir* (Levensdrang). Zie hiervoor Sturluson, ibidem, pag. 92.

kerkhof de vereiste tovermiddelen haalt. Indien dus deze inskriptie voor de dode heilzaam zal werken, dan moet zij van het begin af aan de macht van de onderwereld gewijd zijn. /.../ Men mag de steen niet ontbloten. Wij zagen reeds dat hij met het inschrift naar beneden was geplaatst; wie echter de zo zorgvuldig vervaardigde inskriptie aan het daglicht zou blootstellen, zou daarmee het graf schenden en dus de vloek op zich kunnen halen." [26]

Benevens van grafschenners had – zo kunnen we uit andere bronnen afleiden – de dode ook te lijden onder tal van gedrochten die over de aarde rondzwierven. Het kwam er dus op aan de dode magisch (met runen) en reëel (een dodenhuis) te beschermen. In onze streken, voor zover dodenhuisjes nog in gebruik waren, werden ze direkt na de beaarding geplaatst en pas verwijderd als het graf met een steen wordt afgesloten.

Als de dode op dergelijke wijze beschermd, bewaakt, en behuisd wordt, moeten we onvermijdelijk besluiten dat de archaïsche volkeren van ons gebied – zij het nu trechterbekervolk, bandkeramiekvolk of Germanen – een bepaalde voorstelling hadden van het *over-leven* (let op het woordgebruik !). Vandaar dat we even willen stilstaan bij enkele fundamentele koncepten bij de Germanen. Uit het feit dat sommige graven zich onder een tumulus bevinden, andere dan weer de vorm aannemen van een schip – de zogenaamde *skibssætniger* – en er in vele gevallen een paard in het graf werd meegegeven, leidt tot verregaande besluiten. Volgens de voorstellingen is alles wat zich onder het aarde-wateroppervlakte bevindt gelijk te stellen met de onderwereld. Onder een berg (tumulus), in grotten, in een meer (feeënrijken), over het water (over Gjöll, eilanden dus, meestal in het noorden gesitueerd),... Dat alles is Onderwereld. Daar heersen andere wetten. De weg naar de Onderwereld is gevaarlijk, de weg terug praktisch onmogelijk. Men kan ze enkel door een moeilijke, lange reis bereiken. Vandaar het voorkomen van typische solaire attributen : het schip, het paard.

"LEVENDE LIJKEN"

De zon vaart met het schip naar de onderwereld, om er nadien terug uit te verschijnen (Baldurmythe). De sjamaan overschrijdt de grenzen van de andere wereld door middel van het paard, om er nadien ongeschonden uit terug te komen (Hermod, Odhínn, Siberische sjamanen tot op heden). Zij die om een of andere reden de reis niet konden óf wilden maken (onafgewerkte situatie in deze wereld, ontevredenheid of verkeerde behandeling door het nageslacht) waren in staat om terug te keren in hun fysiek lichaam, en wel tot de situatie rechtgezet was en de dode rust vond.

De terugkerenden, de "levende lijken", noemde men *draugar.* [27] Hun lichaam ontbond niet in het graf. Soms trokken ganse scharen *draugar* woedend rond en richtten, waar ze kwamen, een enorme ravage aan. In IJsland stonden ze bekend als *útilegumenn,* buiten de wet gestelden of bandieten, levenden of doden, die overal rondzwierven. Ze doen ons denken aan het Wilde Heir, waar aan het hoofd de God van de Doden, Odhínn staat, óf in bepaalde gevallen ook Hel, de personifikatie van de Onderwereld.

Het was voornamelijk in de Joeltijd dat de terugkeer gevreesd werd. Want uitgerekend de Joeltijd is de tijd van de wende, van de verandering, een tijdstip tussen twee situaties in, een vaag gebied dus. Een tijdsgebied ook waar hemel en aarde het dichtst bij elkaar komen te staan omdat de zon ogenschijnlijk ondergaat in Moeder Aarde.

Om te verhinderen dat familieleden zouden terugkeren, bond men hen soms vast in het graf, werden in bepaalde gevallen de voeten afgehakt of bond men hen *"helleschoenen"* aan. [28] Eén van de meest radikale methodes was het doorsteken van het lichaam met een spies. Men kon natuurlijk ook de fout rechtzetten, of de berechtiging doorvoeren. Een dergelijke berechtiging – het uitspreken van een verdikt aan de deuren van de dood, de zogenaamde *duradómr,* – staat prachtig beschreven in de IJslandse saga van Snorri de Godi.

Op het erf Fródá worden de levenden voortdurend bestookt door een draugar en Snorri heeft raad gegeven al het bedlinnen te verbranden en er een rechtszitting te houden. Kjartan, de held van het ogenblik *"dagvaardde Thórir-met-het-houten-been, en Thórdr-de-Kat dagvaarde Thóroddr voor het feit dat ze zonder toestemming in het huis spookten en de mensen er het leven en de gezondheid benamen. Men dagvaardde iedereen die bij het vuur zat. Daarop stelde men de leden van de rechtbank bij de poorten* (duradómr) *aan, men sprak over de heren veroordelingen uit en men leidde het volledige proces als een dingtribunaal : men bracht getuigen naar voor, men vatte de zaken kort samen en men sprak verdikten uit. Vanals de rechtbank het vonnis voor Thórir-met-het-houten-been bekend gemaakt had, stond hij op en sprak : 'Ik ben gebleven zolang ik het kon volhouden.' Dan verdween hij door de deur waarvoor de rechtszitting had plaatsgenomen.* [Hetzelfde gebeurde met alle andere veroordeelden. Een priester besloot het ritueel door...] *gezegend water en relieken door het huis te dragen. De volgende dag, zong hij een volledige dienst en de hoogmis. Hierna hielden alle verschijningen en bezoeken van weerkerenden op Fródá op."* [29]

(26)
J. de Vries, *De runensteen van Eggjum*, Hamer, Brussel, 1941, pag. 26-27.

(27)
In het woord *draugar* herkennen we nog ons Nederlandse woord "drog", "be-drieg-en",... Het is dus iets fiktiefs met reële uitwerking ! De *draugar* is dus geen "spook". Een spook heeft geen aards lichaam. De *draugar* daarentegen is zo reëel als jij en ik, hier en nu.

(28)
Helleschoenen of *helskór* waren schoenen die met elkaar verbonden waren, zodat het lopen onmogelijk gemaakt werd.

Voorgeslacht, nageslacht. Houtsnede van Dorothea Braby.

We merken dus dat zolang de *óheilagr* gehandhaafd blijft, de *draugar* blijven verschijnen. De fundamentele notie van *óheilagr* verdient nadere verklaring. We moeten het als het tegengestelde van *heilagr* zien. In *heilagr* herkennen we ons woordje *heil* alsook *heel.* De notie *heilagr* moeten we zien als een fluïdum dat uitgaat van een persoon en dat eenheid smeedt, een vorm van harmonie, van vrede, van orde. Het is het best te vergelijken met het Indische *rta,* het Iraanse *arta,* waarin we ons woord orde herkennen. *Heilagr* is dus het samensmedend aspekt van een familie (sibbe) gezien als een soort levend spiritueel lichaam. Het verstoren van de familiale harmonie, *óheilagr,* is het wonden toebrengen aan de eenheid, aan het spirituele corpus van de gemeenschap.

Over de *mannhelgr* (hetzelfde als *heilagr*) schrijft Boyer het volgende : *"Deze laatste term is van hoofdbelang in deze mentale en religieuze wereld, en we moeten haar van nabij bekijken. Ze betekent specifiek de heiligheid, de onschendbaarheid die verbonden wordt aan een menselijk wezen, enerzijds omdat deze, sinds de geboorterituelen, door de Krachten met een zekere heiligheid begiftigd werd (eiginn máttr ok megin) die zijn waardigheid vormt en die hij door zijn daden tot uiting moet weten te brengen, hetgeen zijn reputatie vestigt; anderzijds omdat hij tot een gemeenschap behoort (clan, familie) zonder dewelke hij niet bestaat, en deze gemeenschap is heilig als zij aan de kultpraktijken gehoorzaamt : diegene die zich in de 'vrede' (fridr) van deze gemeenschap bevindt, is ipso facto heilig want het zijn de Goden – of hun vertegenwoordigers, de grootpriester-offeraar die koning is (voor de clan en de gemeenschapscultus) of de familieoverste (voor de privaatcultus) – die de vrede beschermen, het zijn zij die de kontinuïteit van de gemeenschap, die ze beheren, verzekeren; zij leven 'til árs ok fridar' (voor een vruchtbaar jaar en voor de vrede)."*

DE DODE MAAKT DEEL UIT VAN HET HEDEN

De *mannhelgr* wordt als een soort fluïdum opgevat dat zege en voorspoed over de gemeenschap uitstrekt. Ook na de dood kan dit fluïdum nog haar werking hebben op de gemeenschap. Eén van de frappantste voorbeelden is dat van koning Halfdan, die na zijn dood in vier werd gedeeld zodat de stammen van zowel Hringaríki, als van Raumaríki, Vestfold en Heidmark zijn uitstralende zegen zouden bekomen. [30] Het gebruik van "relieken" blijkt de Germanen dus niet vreemd te zijn geweest. Een ander voorbeeld van de bewaring van *mannhelgr* treffen we aan in het doorgeven van dit heil van vader op zoon, van oom op neef,... We laten hierover Grönbech aan het woord :

"Hetzelfde gegeven komt in een andere saga voor, in de Svarfdoela, waar Thorolf, een wakkere jongeling uit Naumudal, die op zijn allereerste vikingtocht dodelijk gekwetst wordt, zijn broer in het ogenblik waarop hij gaat sterven, verzoekt zijn naam op de nakomelingen over te dragen : 'Mijn naam heeft slechts korte tijd geleefd. Ik zou dus vergeten worden zodra gij verdwijnt; maar ik zie, dat gij de sibbe zult vergroten en een grote Heiling zult worden. Ik wens, dat gij een van uw zonen Thorolf zoudt noemen, en al het heil [mannhelgr] *dat ik bezeten heb, zal ik hem schenken. Dan, geloof ik, zal mijn naam leven, zolang de wereld bewoond*

(29)
R. Boyer, *Sagas Islandaises*, Gallimard, Paris, 1987, pag. 307-308.

(30)
J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, I, pag. 395.

(31)
W. Grönbech, *Vor Folkeaet i Oldtiden*, geciteerd in *Onsterfelijkheid*, Hamer, 's-Gravenhage,z.j., pag. 84.

(32)
W. von Eschenbach , *Parzival*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1986, pag. 43.

(33)
Edda kvoedi, fyrra bindi, Veröld, Reykjavík, 1985, pag. 79.

(34)
J. de Vries, *op. cit.*, pag. 220-221.

wordt.' En Thorstein antwoordde : 'Gaarne wil ik dat beloven, want ik verwacht dat het ons tot eer zal strekken en goed heil zal uw naam volgen, zolang hij in onze sibbe bestaat.' Hij houdt zijn belofte en de nieuwe Thorolf wordt de gelijke van zijn verwant.

Onsterfelijk bestaat dus daarin, in het heil en de eer te blijven en deze beide gewaarborgd te houden; (...) Zolang het leven onverbrekelijk aan een eenheid gebonden is, zodat het individu in geen enkel opzicht als individu kan bestaan, ontbreekt de prikkel die de gedachte aan eigen inkarnatie tot leven kan wekken. De dode evengoed als de levende verwant leeft in zijn sibbe. Hij denkt haar gedachten en haar eer, hij wil haar wil, hij voelt haar gevoelens, hij is haar lichaam. Hij wordt gekoesterd door de hartverkwikkende eer , waarvan hij zelf de grondlegger is, hij wordt gesterkt door het heil, en hij handelt, denkt en overlegt met zijn verwanten." [31]

In het oog springen duidelijk de eenheid en de verzekerde kontinuïteit : d.w.z. de dode maakt deel uit van het heden, van de familie, net zoals de levende deel uitmaakt van het verleden, van zijn voorouders. De kontinuïteit wordt daarin verzekerd dat de vader eigenlijk evengoed de zoon is, als de zoon de vader, want het *mannhelgr*, de essentie van de persoon, gaat over en vormt het eeuwig levende lichaam van de sibbe. Ook in de Middeleeuwen werd dat nog in dezelfde zin begrepen, want bij Wolfram von Eschenbach lezen we bij de dood van Gahmuret, de vader van Parzival, de woorden die zijn vrouw Herzeloyde sprak : *"Gahmurets hoge staat vormde geheel de vreugde van mijn hart. Zijn stoutmoedig streven heeft mij daarvan beroofd. Ik was veel jonger dan hij en toch ben ik zowel mijn moeder als zijn vrouw, want hier in mij draag ik hemzelf en het zaad van zijn leven."* [32]

Elegy written in a country churchyard. Houtsnede van Agnes Miller Parker.

Naast het spiritueel lichaam van ieder lid van de gemeenschap en/of van de gemeenschap (sibbe) zelf, zijn er ook nog enkele andere "geesten", "zielen", of hoe men ze ook mag noemen. We hebben enerzijds *önd* hetgeen overeenkomt met adem, levensadem, zoals beschreven in *Völuspá* 18 :

Ond þau né áttu,
ód þau né höfdu,
lá né læti
né litu gódja;
önd gaf Odinn,
ód gaf Hænir,
lá gaf Lódur
og litu góda.

Adem hadden ze niet,
en evenmin inzicht,
stem noch warmte,
noch wezenstrekken;
adem gaf Odin
inzicht Hoenir,
warmte gaf Lodur
en wezenstrekken. [33]

DE MENSELIJKE KERN

Benevens deze levensadem zijn er nog drie fundamentele begrippen die met de eigenlijke menselijke kern te maken hebben : *hugr, hamr* en *fylgja*. Bekijken we ze eens elk afzonderlijk.

Hugr is een term die eigenlijk meerdere betekenissen dekt : geest, gedachte, wens, verlangen. Het is een fluïdum dat overal aanwezig is, en dat in wezen alle gestalten kan aannemen. Boyer vertaalt het als *anima mundi* en stelt het op een lijn met het Polynesische *mana* of met *manitou* of *orenda* van de Noord-Amerikaanse Indianen. Een voorbeeld van een *hugr*-historie : een boer moest op zekere dag een grote hoeveelheid hooi binnenhalen, maar zijn paard was buiten op de bergweide. Vandaar dat de man het paard wilde terughalen. Maar hij kon toch anderzijds ook het hooiwerk niet in de steek laten. Op dat ogenblik hoorden de lieden op de

bergweide, dat er iets uit de deur tevoorschijn kwam; als ze echter naar buiten keken, zagen ze niemand. Zijn *hugr* had zich naar daar begeven om het paard te halen. [34]

Ook de uitspraken, door Boyer aangehaald, zijn veelzeggend. *Hugbod* betekent voorspelling (een bericht gezonden door de *hugr*); *hugskot* (een inval veroorzaakt door de *hugr*); *svá segir hugr mér* (het voorgevoel hebben dat,... letterlijk : zie wat de *hugr* mij zegt); *e-m er hughægt* (hij voelt zich op zijn gemak, letterlijk : hem is de *hugr* gemakkelijk); en betekenisvol *hugstolinn* (beroofd van *hugr*) = een gek.

Een van de typische voorbeelden, ook bij ons gekend trouwens, van een *hugr* draagt de naam *mare. Bereden worden van de mare* is een veel voorkomend gegeven in de volksverhalen. De *hugr* is trouwens iets dat bereden wordt door de persoon van wie het uitgaat. In die zin zou Sleipnir gerust gelijkgesteld kunnen worden met de *hugr* van Odin, temeer Sleipnir soms als synoniem geldt voor de wind en bij de skalden *hugr "trollkvenna vindr"* genoemd wordt, zeg maar wind van de tovenaarsvrouwen. [35]

Een tweede begrip is dat van de *hamr.* Daar waar de *hugr* vrij vaag en alles doorstromend is, is de *hamr* konkreet en zeer persoonlijk. Het is een "tweede lichaam", eigen aan alle mensen en hogere wezens (reuzen, dwergen, Goden,...). Met dit lichaam kan men andere vormen aannemen zoals men zelf wil. Denken we bijvoorbeeld aan Loki die naar believen van geslacht en van gestalte verandert : de ene keer is hij een merrie, dan weer een zalm,...

Ook Odin heeft deze kapaciteit. In de *Ynglinga Saga* lezen we hierover : *"Odin nam geregeld een andere vorm aan* (skipti hömum)*; op sommige tijdstippen lag zijn lichaam neer alsof het sliep of dood was, maar hij was dan een vogel of een dier, een vis of draak, en hij kon in een mum van tijd naar de verste landen trekken, voor eigen zaken of voor deze van anderen."* [36] De lezer merkt onmiddellijk wat er gebeurt. Het is een soort van uittreding uit het lichaam, om in een andere (spirituele) gestalte *(hamförum)* rond te reizen. Deze vorm van uittreding is typisch voor sjamanistische praktijken en men moet er dan ook toe geëigend zijn om dit toe te passen. Men ís *hamrammr*, men wordt het niet !

Eén van de mooiste voorbeelden uit de sagaliteratuur van het gebruik van de *hamr,* treffen we aan in het *Landnámabók : "Dufthakr van Dufthaksholt was de bevrijde van Hildir en Hallgeir. Hij bezat zeer sterk de mogelijkheid om van gestalte te veranderen* (var hamrammr mjök)*, net zoals Stórólfr, zoon van Hoengr die*

The Ship of Death. Houtsnede van Blair Hughes-Stanton.

op Hváll woonde. Ze hadden een geschil over zaken met weiland. Op zekere avond, tegen het ondergaan van de zon, zag een man, die begiftigd was met het tweede zicht (ófreskr)*, vanuit Hváll een grote beer komen, en vanuit Dufthaksholt een stier : zij ontmoetten elkaar op Stórólfsvellir, stortten zich woedend in de strijd en de beer had de overhand. De volgende morgen, zag men dat het op de plaats waar ze elkaar ontmoet hadden, leek alsof de aarde er omwoeld was : nu noemt de plaats Öldugrof. Wat Dufthakr en Stórólfr betreft, beiden waren gekwetst."* [37]

Boyer brengt anderzijds ook de *berserkr* [38], de *vargúlfr* (weerwolven), *úlfhedinn* (wolfshuid) en *mannbjörn* (manberen) hiermee in verband. Daar kan hij gelijk in hebben, al moeten we er ook rekening mee houden dat de gedaantever-

(35)
R. Boyer , *La mort chez les anciens Scandinaves*, pag. 109.

(36)
S. Sturluson , *Heimskringla, or the Lives of the Norse Kings*, W. Heffer & Sons, Cambridge, 1932, pag. 5.

(37)
R. Boyer , *Le Monde du Double*, L'Ile Verte, Paris, 1986, pag. 42.

(38)
Berserkr zijn strijders die zich gedragen als wilde dieren, en als gevolg van hun enorme woede, de zgn. berserkrwoede, zo goed als onkwetsbaar zijn. Het woord zelf valt uiteen in *ber* = beer en *serkr* = huid, berehuid dus.

wisseling voornamelijk spiritueel gedacht werd en dat het lichaam van hij die het doormaakte zich eigenlijk in lethargie bevond. Vandaar dat Boyers stelling gewaagd is en vermoedelijk inkorrekt.

Tot slot de term *fylgja*. Deze term kunnen we kort behandelen want ze komt sterk overeen met de christelijke "beschermengel", een soort alter ego dat de bescherming van de persoon op zich neemt. Dergelijke beschermengel kon zowel gelden voor een familie *(ættarfylgja)* als voor een persoon.

Een voorbeeld vinden we in de *Saga van Glúmr de Moordenaar* : *"Er wordt verteld dat op zekere nacht Glúmr droomde : hij was uit zijn boerderij gestapt, en keek in de richting van de fjord. Het leek hem alsof er van de kust af, langs het gebied, een vrouw naderde richting Thverá. En zij was zo groot dat haar schouders de bergen raakten langs beide kanten. En hij zag zichzelf uit het erf komen om haar tegemoet te treden en haar uit te nodigen bij haar te gast te zijn. Vervolgens ontwaakte hij. Iedereen vond zijn woorden merkwaardig toen hij sprak : 'Deze droom was lang en opmerkelijk, en zo interpreteer ik haar : Vigfúss, de vader van mijn moeder, moet een hamingja zijn, die uitstak boven de bergen. En hij, Vigfúss stak merkelijk uit en verschilde zeer van de andere mannen, en zijn hamingja moet een woonplaats hier ergens zoeken, hier waar ik ben.' En, tijdens de zomer kwam er een schip naar IJsland en men vernam er de dood van Vigfúss. Vervolgens sprak Glúmr dit lied uit :*

> *Ik zag een Godin met een enorme gestalte,*
> *een Godin met lange haren*
> *hier komen naar Eyjafjördr*
> *een muts op het hoofd.*
> *Ruk uit, strijder ! zodat*
> *in mijn droom, de Godin van de strijd*
> *zich ophoudt in de bergen."* (39)

Dat de noties *hugr, hamr,* en *fylgja* niet strak afgelijnd mogen worden en dat er een grote schemerzone tussen de termen bestaat waardoor het door elkaar gebruiken onvermijdelijk wordt, komt tot uiting in bovenvermeld citaat. Al heeft de passage duidelijk betrekking op de *fylgja,* toch wordt een afgeleide van *hamr,* nl. *hamingja* gebruikt om de geestengestalte aan te duiden.

GEEN VREES VOOR DE DOOD

Door de vage grenzen tussen dood en leven, en doordat de dood gezien wordt als een verderzetting van dit leven, had de Germaanse mens geen schrik van de dood. De dood maakte integraal deel uit van het leven. Het was louter en alleen een poort waardoor men ging, een poort naar een andere plaats. De gedachte van de *mors triumphalis* en van het lot zijn hem van bij zijn geboorte ingebakken.

Emilio They omschrijft het als volgt : *"De hoogste wet, de hoogste eenheid van een mensenleven is 'örlög', de norm van aktie als basis van onze opdracht. Wat is er armzaliger dan de twee verlaten stronken aan de kust van de zee, gevonden door de Goden, deze armzalige voorwerpen 'örlöglausa', d.w.z. het lot ontberend, vooraleer ze man en vrouw werden ?* (40) *En het feit deze innerlijke heilige dimensie te ontbreken, betekent de onvermijdelijke verbreking van de band met het transcendente heilige."* (41) Het volgen van het lot, van de heilige stroom die men zelfs weeft door de eigen daden, leidt tot een zich inpassen in de hogere strijd, de kosmische strijd tussen goden en reuzen. We komen hierop terug. Het lot is dan ook essentieel iets dat men zelf voortdurend schept en in handen houdt.

Een heroïsche visie vloeit hieruit voort omdat de Germaanse mens de eer van de clan, van de familie, of zeg maar de *heilagr* vooropstelt. Een houding zoals deze van de Vikingen van Jomsborg kan ons enkel maar bewondering afdwingen. We geven een kort relaas : *"(Men heeft de vikingen van Jomsborg aan elkaar vastgebonden met een koord, en er werd vernomen dat men hen gaat onthoofden, de ene na de andere. De voltrekker heet Thorkell Leira. Deze splijt het hoofd van drie mindere vikingen die reeds gewond waren.) Hierop werd een vierde man losgemaakt, en een stokje werd in zijn haren gewikkeld. Ook hij was zwaar gekwetst. Thorkell vroeg hem : 'Wat denk je over doodgaan ?' 'Ik onderwerp me er aan, sprak hij : Er zal mij hetzelfde overkomen als mijn vader.' 'Wat dan ?', vroeg Thorkell. Hij sprak : 'Sla toe ! Hij is dood.' Dus gaf Thorkell hem de genadeslag.*

De vijfde man werd gebracht en Thorkell vroeg hem wat hij over sterven dacht. Hij sprak : 'Ik zou me slechts vaag de wetten van de vikingen van Jomsborg herinneren, indien ik me van de dood zou afkeren of woorden van vrees zou uitspreken. Iedereen moet op zekere dag sterven.' Thorkell gaf hem de genadeslag.

De zesde man werd aangebracht, eveneens een stokje in de haren gewikkeld. Thorkell sprak tot hem op dezelfde wijze. De man zei dat het goed was te sterven terwijl hij een goede naam had, 'maar gij, Thorkell, gij zult in schande leven.' Thorkell sloeg hem neer." En zo gaat dat nog een tijdje door. (42) Duidelijk blijkt hieruit dat een goede naam, een ongeschonden heil voor de clan, de familie, de militaire broeder-

(39)
R. Boyer , *Sagas Islandaises,* pag. 1070-1071.

(40)
Voor *"örlöglausa"* geeft De Vries "het leven ontberend" op, hetgeen niet helemaal korrekt is. Er staat duidelijk in *Völuspá* 17 : *"Unz þrír kómu / ór því lidi / öflgir og ástkir / æsir ad húsi, / fundu á landi / lítt megandi / Ask og Emblú / örlöglausa."* met als kritisch bijschrift *"hafa engin örlög"*, geen lot hebbende. Zie *Edda kvoedi,* I, pag. 79.

(41)
E. They , *Le Ragnarök – Odin et la "mors triumphalis",* Archè, Milano, 1980, pag. 27.

(42)
R. Boyer , *La mort chez les anciens Scandinaves,* pag. 17-18.

schap of wat dan ook, het ultieme doel is. De harmonie en de vrede van de gemeenschap moet verzekerd worden.

DE DRIE WERELDEN

De strijd hangt, zoals we hierboven reeds aangaven, samen met het zich inpassen in een metafysisch kader. Boven alles uit breekt het beeld van de *ragnarök* door. Dan zullen de goden het moeten opnemen tegen de krachten van de Onderwereld. En hier komen we dan aan één van de fundamentele punten van de Germaanse visie op het nabestaan. Net zoals de andere Indo-Europese volkeren delen de Germanen hun kosmos in drie delen op : de hogere wereld *(Asgard),* de middenwereld *(Midgard)* en de onderste wereld (Hel of *Utgard*). Aan deze werelden zijn een aantal normen verbonden, alsook maatschappelijke konsekwenties.

In Asgard heersen de Asen, de goden. Daarmee wordt de wijsheid verbonden, vandaar ook de magisch-religieuze en de rechtsfunktie. Op aarde, in Midgard, heersen de mensen. Daaraan wordt de wereldlijke soevereiniteit gekoppeld, de strijdersaktiviteit. Tenslotte is er de Hel of Utgard, waarbij we nog een niet te verwaarlozen onderscheid moeten maken : de aarde in haar positieve aspekt wordt aan *Wanaheim* gekoppeld, de verblijfplaats van de Wanen, zeg maar de Vruchtbaarheidsgoden en -godinnen. Dit wijst op het produceren, het voortbrengen, dus op de stand van de boeren-handelaars.

Echo. Houtsnede van C.T. Nightingale.

Deze indeling werd op een sublieme wijze uitgewerkt en onderbouwd door Georges Dumézil, en staat sindsdien bekend als het *trifunktionaliteitsbeginsel* van de Indo-Europese volkeren. (43) Hel of Utgard daarentegen vertegenwoordigen de komplete anarchie, te merken aan de ragnarökperiode waar het uitgerekend die krachten uit de onderwereld zijn die het rijk van de orde, van de harmonie, van de vrede gaan bestormen en pogen te vernietigen. Deze rijken stemmen overeen met de vier tijdperken : de speertijd, zwaardtijd, stormtijd en wolfstijd. Het is duidelijk dat het zich inpassen in de daadgedachte van de Germanen, gelijk staat met het zich inpassen in de strijd voor de goddelijke ordening. Het is dan ook tekenend wat Snorri Sturluson over de verschillen tussen Walhalla en Hel bericht :

"Dan sprak Gangleri : 'Je zei dat al de mannen die gevallen waren in de strijd sinds het begin van de wereld tot Odin in Walhalla komen – wat heeft hij dan om hen te voeden ? Ik veronderstel dat er daar een enorme groep moet samengekomen zijn.' Dan antwoordde de Hoge : 'Wat je zegt is waar. Er is daar een grote groep, en er zullen er nog meer komen, en toch zullen ze te weinig lijken als de wolf komt.'" (44) Met de "wolf" wordt hier de Fenriswolf bedoeld, hij die de *ragnarök* zal inleiden. Het zijn dus strijders die in het Walhalla verblijven. Daartegenover staat Hel, waar de zwakken, zij die een strooien dood sterven, heen gaan. Zij zetten zich niet in om de naam van de sibbe te vergroten en het heilagr te versterken; zij zijn een aanleiding tot verval, zij laten zich al te gemakkelijk onderdompelen in plaats van zelf het lot *orlög* te maken.

De proza-Edda verklaart verder : *"Dan sprak de Derde : Zijn* (Odins) *grootste verwezenlijking, echter, is het scheppen van de mens en het schenken van een ziel die zal leven, en nooit zal sterven, al vergaat zijn lichaam tot stof of wordt het verbrand tot as. Alle gerechtigde mensen zullen leven en bij hem zijn op de plaats die Gimlé* (schitterende plaats) *of Vingólf* (vreugdeplaats) *genoemd wordt, maar de zwakke mensen zullen naar Hel gaan en naar Niflhel, dat is*

(43)
Zie hiervoor van mijn hand "Georges Dumézil en de basisstruktuur van de Europese samenleving", in *TeKoS,* nr. 66-67, of G. Dumézil, *Mythe et épopée,* Gallimard, Paris, deel I, 1968, 663 pag. / deel II, 1971, 412 pag. / deel III, 1973, 370 pag.

(44)
S. Sturluson, *op. cit.,* pag. 63.

De vage grenzen van dood en leven. Houtsnede van Dorothea Braby.

beneden in de negende wereld." (45)

Taalkundigen hebben uitgemaakt dat Hel samenhangt met ons Nederlandse ver-hullen, verbergen alsook met het Gotische *halja* en het Sanskriet *kâla*, de term die de tijd aanduidt, maar letterlijk "zwart" betekent. Hieruit volgt dat Walhalla, Gimlé of Vingólf de schitterende, de helle, de zonovergoten plaats is, Hel daarentegen is een plaats van duisternis, Niflhel een plaats van vaagheid (nevel) en duisternis. Beide plaatsen worden van Midgard afgescheiden door een brug : Hel door de *Gjallarbrú* die over de stinkende rivier *Gjöll* loopt en waarbij *Garm,* de hellehond de wacht houdt; Walhalla door *Bifröst* (soms gelijkgesteld met de regenboog) en die bewaakt wordt door *Heimdall,* de God die het gras hoort en ziet groeien.

UITVAARTRITUELEN

Genoeg nu, voor wat de mythische kant van de zaak betreft. Richten we ons nu eens op het rituele aspekt van de begrafenis resp. verbranding. In zijn *Germania* schreef Tacitus het volgende neer : *"Statiebegrafenissen kennen ze niet; hierom slechts bekommeren zij zich, dat de lichamen van grote mannen door middel van bepaalde houtsoorten verbrand worden. De brandstapel overdekken zij niet met kleding en reukwerken; ieder krijgt zijn eigen wapens mee, van sommigen wordt ook het paard mee in het vuur geworpen; graszoden verlenen het graf hoogte. De pracht van hoogoprijzende en met veel moeite opgerichte graftomben versmaden zij, als een last voor de overledene. Jammerklachten en wenen laten zij spoedig varen, smart en droefnis echter laat. Aan vrouwen betaamt het te treuren, aan mannen te gedenken."* (46)

Er zijn dus welbepaalde rituelen verbonden aan het begraven of verbranden. Over welke houtsoorten het specifiek gaat in het vermelde citaat van Tacitus, weten we niet, maar zij zullen ongetwijfeld hun religieus belang hebben. Eén van de veel voorkomende gebruiken in ieder geval bij de begrafenis was het dichten van alle openingen bij de dode : de neusgaten, de ogen, de mond. In het Noorse volksgeloof kent men nog de *likdör,* de lijkdeur, zoals sommigen nog te vinden zijn in kerken zoals deze van Othnehus-stova in de Nordfjord. Enkel door deze deur mocht het lijk binnen en buiten gedragen worden. Wat de twee bovenvermelde gebruiken in wezen betekenen, of tegen welke achtergrond we ze moeten plaatsen, blijft alsnog onduidelijk.

Gebruiken die lang stand gehouden hebben en op sommige plaatsen tot op heden tot het begrafenisritueel behoren zijn de zgn. *erfiöl* en de *erfiveizla,* letterlijk het begrafenisbier en de begrafenismaaltijd. Wat het eerste betreft, deze werd genuttigd in de *drekka minni,* het drinken ter herinnering (van *memini*) hetgeen op de Goden, op de gemeenschap en op de overledene gebeurde. De maaltijd kan een op zich staand fenomeen zijn of verband houden met de dodenbruiloft. Men richtte een volledige bruiloft aan, bij of in het graf. In de jaren twintig van deze eeuw kende men in verschillende streken van Nederland nog het dodenmaal en de daarbij horende stevige drinkpartij welke men een *"grafbruiloft"* noemde. Ook in Vlaanderen is het tot op heden de gewoonte gebleven na een begrafenis een (uitgebreide) maaltijd in gemeenschap te nuttigen, waarbij natuurlijk ook veel glazen gerstenat naar binnen werden gewerkt.

In de Noordse landen zijn vele graven gevonden die getuigen van het meenemen van vrouwen, slavinnen en huisdieren in de dood. Dat wordt trouwens in de Edda bevestigd :

(45)
Ibid., pag. 31.

(46)
Œuvres complètes de Tacite, vert. J.L. Burnouf, Hachette, Paris, 1889, pag. 636.

Nu is de vrouw in de grafheuvel ingesloten,
de vrouw van de krijger, bij mij, de dode...
... in uw armen, vorst, wil ik inslapen,
zoals ik het bij de levende koning zou doen... (47)

Ook het Nibelungenepos geeft blijk van dezelfde ingesteldheid, al gaat het daar over een verbrandingsscene : vrouw en man zijn één in de dood ! En hoe reëel dit gebruik geweest is, bewijst het verslag van de Arabische reiziger Ibn Fadlan uit het jaar 922 toen hij een krematie bijwoonde van een Germaanse (Zweedse) kolonie aan de Wolga. *"...toen nu de man in kwestie gestorven was, vroeg men zijn slavinnen wie met hem wilde sterven. Eén van hen zei : 'Ik', waarop twee andere meisjes werd opgedragen op haar te passen en bij haar te blijven waar zij ook ging. (...) Op de dag dat de hoofdman zou worden verbrand tesamen met zijn slavin, ging ik naar de rivier waar zijn schip lag. Het was op het land getrokken en ze hadden vier stutbalken van berke- en ander hout opgericht, met daaromheen iets dat deed denken aan de grote houten pakhuizen. Het vaartuig werd daarheen gesleept en op het houten bouwwerk aangebracht..."*

Tree of Life. Houtsnede van Gertrude Hermes.

Ibn Fadlan verhaalt verder hoe de overleden hoofdman in nieuwe kleding wordt gestoken. Voorzien van zijn wapens en zijn kleding en vergezeld van enige gedode dieren, wordt hij in de scheepstent gebracht. De slavin die gedood zou worden, neemt afscheid van haar vriendinnen. Een oude vrouw, de "doodsengel" genaamd, moet de dood voltrekken. *"Ze vertrokken met haar naar het schip; ze ontdeed zich van twee armbanden die ze bijhad en ze schonk hen aan de oude dame die doodsengel genoemd werd, dan ontdeed ze zich van twee beensieraden die ze bij zich had en ze schonk ze aan de twee jonge meisjes die haar dienden en die dochters waren van de vrouw die doodsengel genoemd werd. Dan lieten ze haar in het schip plaatsnemen.*

Hierop kwamen de mannen met hun schilden en stokken. Men bracht haar een hoorn met nabîdh (begrafenisbier)*; ze liet een lied horen terwijl ze de hoorn nam en eruit dronk. De tolk verklaarde mij dat ze op deze wijze afscheid nam van al haar genoten. Hierop bracht men haar opnieuw een beker; zij nam hem aan en bleef langdurig zingen terwijl de oude vrouw haar aanzette te drinken en haar de tent binnenduwde waar haar heer lag."* En hierop volgt de moord : *"Ik zag dat het jonge meisje een verdwaasde blik had; zij wilde binnentreden in het paviljoen, maar ze stak het hoofd tussen het paviljoen en het schip. Dan nam de oude vrouw het hoofd en deed haar in het paviljoen binnentreden en volgde haar. De mannen begonnen met hun knuppels op de schilden te slaan, zodat men geen geluid van haar schreeuwen zou horen, zodat de andere meisjes-slavinnen niet bevreesd zouden raken en er niet voor zouden terugschrikken de dood in te gaan met hun heer."*

De doodslag wordt voltrokken en het lichaam van het meisje wordt naast dat van haar heer geplaatst. *"De naaste bloedverwant van de dode verscheen toen op het toneel. Hij nam een stuk hout en stak het in brand, achterwaarts lopend met zijn rug naar het schip en zijn gezicht naar het volk..."* Aldus wordt de onder het schip geplaatste brandstapel aangestoken. *"De mensen stroomden toe met takken en blokken; elk had een vlammend stuk hout in de hand, dat op de brandstapel onder de boot geworpen werd. Het vuur verteerde eerst de stapel, daarna het schip, daarna de tent met de man, de slavin en al wat erin was. Een harde angstaanjagende wind stak op, die de vlammen hoger opblies en het vuur*

(47)
Edda kvoedi, Sídara bindi, Veröld, Reykjavík, 1985, pag. 43.

nog meer aanwakkerde. Eer er een uur was verlopen, waren het hout, het schip, de slavin en de gestorvene tot as en stof vergaan.

Op de plek waar het schip had gestaan, nadat het uit de rivier was getrokken, bouwden zij zoiets als een ronde heuvel en richtten een paal van berkenhout op. Op de paal schreven zij de naam van de overledene en de naam van hun koning. Daarna gingen zij hun weegs." ([48])

De rituele zelfmoord van de vrouw in het oude Noorden, kende zijn gelijke in het traditionele India. Koen Elst meldde me dat er door Metcalfe in Delhi in 1809-1818 een verbod werd ingesteld tegen deze vorm van solidaire zelfdoding en in de rest van Indië door Bentick in 1829. Toch kon de overheid het gebruik niet volledig terugdringen. Voornamelijk in Râjasthân en in Bengali komt het nog – zij het sporadisch – voor.

Nog in 1986 deed er zich een incident voor waarbij een twintigjarig meisje haar man volgde op de brandstapel. Konsternatie alom en tal van beschuldigingen werden opgerakeld, als zou het meisje gedwongen geweest zijn. Nochtans bleek daar niets van aan, en zelfs de ouders trokken het land rond om lezingen te geven over de betekenis van het gebruik en waarom vrouwen vrijwillig de dood willen ingaan. Dat het gebruik bij de bevolking ook sympathie kent, blijkt uit het feit dat er op de plaatsen waar een vrouw de brandstapel betrad, *satî* worden opgericht, dit zijn tempeltjes ter verering van de opgeofferde. Maar ook deze zijn bij wet verboden. Dit geven we enkel ter illustratie van het feit dat de Germaanse verbrandingstraditie sterke gelijkenissen vertoonde met de Indische, mede omdat beide gelijklopende gebruiken teruggaan op de stand van de krijgers.

Wij willen dit uitgebreid – maar niet volledig – artikel afsluiten met het beroemde citaat uit de Edda :

Een zoon, die leeft
schoon laat geboren,
is 't best voor een vader die viel :
er staat langs de weg
geen steen op een graf,
als een verwant die niet opricht.

Vee sterft,
vrienden sterven,
zeker sterft men ook zelf;
maar nimmer sterft
een naam vol roem
voor wie zich een goede verwierf.

Vee sterft,
vrienden sterven,
zeker sterft men ook zelf;
maar één ding weet ik
dat altijd blijft :
het oordeel over de dode. ([49])

Koenraad LOGGHE

(48)
Eaters of the Dead – The manuscript of Ibn Fadlan relating his experiences with the Northmen in A.D. 922, vert. M. Crichton, Jonathan Cape, London,1976, pag. 39-45.

(49)
Edda, Vert. De Vries, pag. 44.

Schrijvers en lezers

NOG OVER DE BOERENKRIJG

Antoon Lowyck, *Lijst van 488 West-Vlaamse Boerenkrijgers*, Werkgroep de Nederlanden, Poperinge, 1998, 83 pag.
Prijs : 450 fr. of *f* 24,50

In het Leiedepartement (West-Vlaanderen) duurde de Boerenkrijg slechts een tiental dagen. Hij begon in de nacht van 24 op 25 oktober 1798 in de buurt van Dadizele, Geluwe, Zonnebeke en Moorslede en verspreidde zich de volgende dagen over de huidige arrondissementen Roeselare, Tielt en Kortrijk. Op de 28ste (bekend gebleven als "Brigandszondag") bereikte hij een hoogtepunt toen de rebellen tevergeefs poogden de stad Kortrijk in te nemen. Na deze mislukking doofde de opstand uit. Begin november hadden de Fransen alles onder kontrole.

In 1948, ter gelegenheid van de 150ste verjaring van de opstand, verscheen van de hand van Antoon Lowyck reeds een werk, getiteld *Boerenkrijg in West-Vlaanderen*. Nu, vijftig jaar later, brengt hij een lijst van Boerenkrijgers uit dit gewest, duidelijk de vrucht van nauwgezet onderzoek in talrijke archieven en publikaties. In zijn *Ter verantwoording* betitelt de auteur de opstandelingen naar oude gewoonte nog als "helden". Zij zijn alfabetisch gerangschikt en genummerd volgens de familienamen en telkens wordt de bron vermeld en geciteerd. De geïnteresseerden moeten echter niet verwachten 488 namen aan te treffen, want de nrs. 252 t.e.m. 278 hebben betrekking op "onbekenden". De mannen worden ook niet allemaal "krijgers". In de lijst komen bijvoorbeeld ook priesters voor die volgens de republikeinen in kontakt stonden met de brigands (nrs. 51, 136, 279, 365 en 449, allen te Ieper). Een meer algemene titel, zoals *Een 400-tal namen uit de Boerenkrijg in West-Vlaanderen*, zou dus korrekter zijn geweest. De lijst, met erbij aansluitend een plaatsnamenregister, is op ambachtelijke wijze vervaardigd (83 getypte en niet overal helder gefotokopieerde pagina's).

Het werk van Lowyck is toch zeer verdienstelijk, niet alleen omdat het van nut is voor stamboomklimmers (de auteur geeft als een van de doeleinden op : *verdere familieopzoekingen uitlokken*), maar ook omdat het als basis kan dienen voor verder onderzoek naar het beroep en de leeftijd van de jongens van 1798 (met daaruit afgeleid eventueel hun motivatie), een terrein dat na twee eeuwen nog grotendeels braak ligt. Nadere identifikatie van de door Lowyck ontdekte personen is mogelijk door toetsing van hun namen aan de nominatieve lijsten van de bevolking van het jaar 4 en/of aan andere tabellen uit die tijd, opgesteld op last van de republikeinen.

(EM)

DEUTSCH-JÜDISCHE SYMBIOSE ODER DIE MISSGLÜCKTE EMANZIPATION

Julius H. Schoeps, *Deutsch-jüdische symbiose oder die mißglückte Emanzipation*, Philo, Berlijn, 1996, 418 pag.
Prijs : DM 64,-
ISBN 3-8257-0031-3

Een lijvig en bijzonder mooi uitgegeven boekwerk over het weinig gekende maar zeer turbulente emancipatieproces van de Joodse gemeenschap in Duitsland, zoals dat zich inzette op het einde van de achttiende eeuw. Dit proces liep parallel met de opbouw van de Duitse natie en heeft hier bijgevolg ook mee zijn stempel op gedrukt. De auteur, hoogleraar zoals zijn vader, de beroemde Pruisische historicus Hans Joachim Schoeps, tracht in dit werk aan te tonen dat er een samenhang zou bestaan tussen deze (volgens hem mislukte) emancipatiebeweging, het moderne antisemitisme en het ontstaan van het zionisme.

HUNGARY 1944-1945. THE FORGOTTEN TRAGEDY

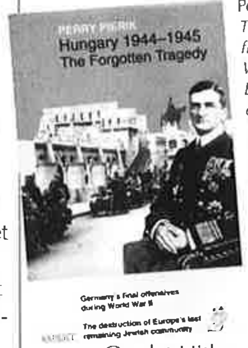

Perry Pierik, *Hungary 1944-1945 The forgotten tragedy. Germany's final offensives during World War II – the destruction of Europe's last remaining jewish community*, Aspekt, Nieuwegein, 1998, 308 pag.
Prijs : *f* 45,- of 825 fr
ISBN 90-75323-10-7

Hongarije 1944-1945 vormt een van de meest dramatische ontknopingen van de Tweede Wereldoorlog. Omdat Hitler geloofde dat de kleine Hongaarse olievelden van doorslaggevend belang waren, zond hij zijn beste troepen naar het Hongaarse front. In dit boek is aandacht voor Horthy's moeizame Hongarije-politiek, het antisemitisme van de Pijlkruisers van Ferenc Szalasi en de dramatisch mislukte bevrijdingspogingen van Boedapest door Sepp Dietrichs zesde SS-pantserleger. Bescheiden geïllustreerd.

BELGISCHE TOESTANDEN

Marc Swyngedouw, Marco Martiniello, *Belgische toestanden. De lotgevallen van een kleine bi-culturele democratie*, Icarus/Anthos, Antwerpen, 1998, 208 pag.
Prijs : 895 fr. of *f* 49,-
ISBN 90-763-4151-6

Ruim twintig Vlaamse en Waalse academici en publicisten maken een balans op van de toestand van het koninkrijk België. De knelpunten worden afwisselend afstandelijk en geëngageerd belicht : Waalse en Vlaamse Beweging (dit laatste door Marc Reynebau, in een voor zijn doen ongebruikelijke objektieve bui), sociale zekerheid, politieke korruptie, islam, de kolonies enz. Zogenaamde nieuwe Belgen en Belgen in het buitenland geven hun visie op de ontwikkelingen van hun land. De bijdragen zijn o.m. van Ludo Abicht, Kris De Schouwer en Jaak Billiet. Met een verholen neo-belgicistisch nawoord door de samenstellers.